

VIOLENCE AGAINST WOMEN AND ELDERLY PEOPLE IN A FAMILY ENVIRONMENT

PRZEMOC WOBEC KOBIEI I OSÓB STARSZYCH W ŚRODOWISKU RODZINY

ABSTRACT

The article examines the issue of domestic violence which is becoming an increasing social problem nowadays. Admittedly, it has always existed. However, at the current time of advanced and still developing processes democratising social life, as well as increasing sensitivity to compliance with the laws of human rights, the study of it seems to be especially substantial.

Research concerning people who experience domestic violence, first of all women and seniors, is a significant aspect when considering this complex phenomenon. It is essential to provide a detailed description of the psychosocial factors which predispose to becoming a victim of abuse and then to characterize them considering their susceptibility to the violent acts. Research in this direction is even more valuable as it allows us to identify individuals who are at risk and to prevent their exclusion and permanent victimisation.

Domestic violence against women and elderly people requires the implementation of remedial measures. It is a challenge to undertake these interventions and educational measures, especially in terms of the broadly understood pro-family education which prepares people for the responsible fulfilment of family roles.

Overcoming stereotypes regarding old age, together with implementing senior policy seem to be an important course of action. It requires full engagement of professionals from various domains, as well as the participation of numerous social environments.

STRESZCZENIE

W artykule poruszono kwestię przemocy domowej, która staje się dziś ważnym problemem społecznym. Wprawdzie istniała ona od zawsze, to jednak dziś, w dobie postępujących procesów demokratyzujących życie społeczne, coraz większego wyczulenia na przestrzeganie praw wolnościowych człowieka, prowadzenie nad nią badań wydaje się szczególnie cenne.

Istotnym aspektem rozważań nad złożonym zjawiskiem przemocy domowej są badania dotyczące osób, które jej doświadczają, przede wszystkim kobiet i osób starszych. Zasadnicze znaczenie ma tu dokonywanie pogłębionych opisów czynników psychospołecznych predysponujących do stania się ofiarą maltretowania i jej scharakteryzowanie w kontekście podatności na zachowania przemocowe. Przemoc domowa w stosunku do kobiet i osób starszych wymaga podejmowania środków zaradczych. Jest ona wyzwaniem dla podejmowania działań interwencyjnych i edukacyjnych, szczególnie w zakresie szeroko rozumianej edukacji prorodzinnej przygotowującej do odpowiedzialnego pełnienia ról rodzinnych. Ważnym kierunkiem postępowania wydaje się też przełamywanie stereotypów na temat starości oraz podejmowanie polityki senioralnej, co wymaga zarówno pełnego zaangażowania profesjonalistów z wielu dziedzin, jak i udziału wielu środowisk społecznych.

KEYWORDS: *violence, family, domestic violence, forms of violence, socialisation*

SŁOWA KLUCZOWE: *przemoc, rodzina, przemoc w rodzinie, formy przemocy, socjalizacja*

WPROWADZENIE

Do rangi problemu społecznego urasta dziś przemoc domowa. Istniała ona co prawda od zawsze, jednak współcześnie – w dobie zaawansowanych i wciąż postępujących procesów demokratyzujących życie społeczne, coraz większego wyczulenia na przestrzeganie praw wolnościowych człowieka, praw dziecka, rozwoju ruchu feministycznego i emancypacji kobiet, a także zmieniających się społecznych ról osób w wieku starszym – prowadzenie nad nią badań nabiera szczególnej doniosłości.

Podjmując problem przemocy rozgrywającej się w przestrzeni domu rodzinnego, należy w pierwszej kolejności podkreślić, iż rodzina będąc specyficzną formą współżycia ludzkiego, odgrywa najbardziej istotną rolę w życiu i rozwoju człowieka. Jest ona tym środowiskiem, które wprowadza w świat kultury, przekazuje wartości i obyczaje. Ponadto daje swoim członkom poczucie bezpieczeństwa i miłości, stwarzając również warunki psychicznej równowagi, spokoju

i zaufania (Śniegulska, 2008, s. 258–260). Fundamentalne znaczenie rodziny zaznacza się nie tylko w odniesieniu do dzieci, ale także osób dorosłych i starszych.

W wielu przypadkach dom rodzinny nie przypomina jednak wspólnoty opartej na poszanowaniu praw człowieka i jego godności. Często przestaje stanowić miejsce bezpiecznego schronienia, azylu, jak też zaspokajania psychicznych potrzeb jednostki. Dla znacznego odsetka osób staje się niestety miejscem, gdzie przemoc jest na porządku dziennym (Szlendak, 2012, s. 274) i gdzie jej członkowie nieustannie doświadczają lęku, niepokoju i gniewu (Poraj, 2014, s. 498–499). W ten sposób rodzina staje się terenem przemocy.

Niniejszej problematyce zostanie poświęcone opracowanie wpisujące się w szeroko dziś rozwijany nurt rozważań familiologicznych. W artykule skoncentruję się na wybranych aspektach krzywdzenia w rodzinie, zawężając pole rozważań do kwestii przemocy wobec kobiet i osób starszych. Kolejno przedstawię te postaci przemocy jako przejawy przemocy domowej i nakreślę jej formy, omówię skalę niepokojących zjawisk oraz zastanowię się nad możliwościami przeciwdziałania im, co wydaje się dziś szczególnie pilną potrzebą społeczną.

Wprowadzając do dalszych rozważań, należy podkreślić, iż rodzina zmagająca się z problemem przemocy dostarcza swoim członkom szeregu traumatycznych przeżyć. Mając to na uwadze, zasadnicze znaczenie powinno się przypisać dokonywaniu pogłębionych opisów uwarunkowań psychofizycznych, socjopedagogicznych i kulturowych zwiększających prawdopodobieństwo chronicznego doświadczania przemocy w rodzinie. Taki kierunek rozważań jest o tyle wartościowy, że pozwala na wczesną identyfikację zagrożonych jednostek i niedopuszczenie do ich trwałej wiktylizacji, która wiąże się przede wszystkim z trwaniem ofiary w błędnym przekonaniu o niemożności rozwiązania swoich problemów życiowych. Taka sytuacja, wiążąca się z naruszaniem wolności i podstawowych praw jednostki, w oczywisty sposób uniemożliwia człowiekowi prowadzenie wartościowego i satysfakcjonującego życia (Śniegulska, 2012b, s. 409 i n.).

PRZEMOC WOBEC KOBIET I OSÓB STARSZYCH – USTALENIA TERMINOLOGICZNE

Przemoc wobec kobiet i osób starszych stanowi przejawy przemocy rozgrywającej się w domu rodzinnym. W literaturze przedmiotu najczęściej

funkcjonują dwa określenia oddające istotę problemu, tzn. przemoc domowa i przemoc wewnątrzrodzinna (Śniegulska, 2012a, s. 28). Jednoznaczne i precyzyjne rozgraniczenie tych terminów nie jest jednak zabiegiem prostym.

Posługując się terminem przemocy wewnątrzrodzinnej, E. Jarosz zwraca uwagę, iż swoim zakresem obejmuje ona wszelakie przejawy złego traktowania członków rodziny, przede wszystkim w takiej sytuacji, gdy nie są w stanie skutecznie się bronić. Przemoc ta obejmuje działania aktywne oraz pasywne, zarówno godzące w osobistą wolność jednostki, jak i przyczyniające się do jej szkody psychicznej bądź fizycznej. Ponadto działania te są niezgodne ze społecznymi normami i standardami wzajemnych relacji w rodzinie. Przemoc ta charakteryzuje się pewnymi cechami, wśród których należy wyeksponować następujące:

- dotyczy ona tych relacji, które cechują się nierównomiernym układem sił pomiędzy członkami,
- dochodzi w niej do wykorzystania władzy oraz siły fizycznej silniejszego wobec słabszego,
- pomiędzy stronami występuje stosunek przedmiotowy,
- tłem związku jest lęk ofiary i manipulowanie nim przez osobę sprawcy w celu sprawowania kontroli.

Autorka dodaje, że najczęściej ofiarami zachowań przemocowych w rodzinie są dzieci, kobiety, osoby starsze, niedołążne z powodu choroby lub starości w sposób trwały bądź okresowy (Jarosz, 1999, s. 220).

Jeśli ograniczymy pole rozważań nad przemocą w rodzinie do zachowań przemocowych wobec kobiet i seniorów, nasuwają się dwa kolejne ujęcia. Zaczynając od przemocy wobec kobiet, pierwsza oficjalna definicja, sformułowana w 1993 r. na Forum Zgromadzenia Narodowego ONZ, zawarta w Deklaracji Przeciwdziałania Przemocy wobec Kobiet, włącza w jej zakres:

- bicie żony,
- wykorzystywanie seksualne dziewcząt,
- gwałt, także małżeński,
- tradycyjnie stosowane wobec kobiet praktyki narażające je na cierpienia (np. rytualne zniekształcenie ciała czy narządów płciowych),
- napastowanie i zastraszanie kobiet i dziewcząt w szkole i pracy,

- zmuszanie do prostytucji,
- przemoc stosowaną przez państwo (np. gwałty wojenne).

Przemoc ta obejmuje także wszelkie inne praktyki, które są dla kobiet szkodliwe i które narażają je na cierpienia (Grochola, 2000, s. 31–32).

Zbigniew Lew-Starowicz do form krzywdzenia kobiet zalicza najczęściej maltretowanie fizyczne (np. bicie, umyślne uszkodzenie ciała) i emocjonalne (poniżanie, dokuczanie, ośmieszanie), przemoc seksualną (np. gwałt małżeński, zmuszanie żony lub partnerki do praktyk seksualnych niezgodnych z ich systemem wartości, wrażliwością i poczuciem wstydu, ośmieszanie kobiety podczas współżycia seksualnego, zmuszanie do kontaktów kazirodczych, współżycia z innymi mężczyznami, wymiany partnerów, seksu lesbijskiego, zbiorowego i zoofilii; to także sytuacje, gdy mężczyzna zmusza partnerkę do zaakceptowania faktu, iż posiada on kochankę) oraz ekonomiczną (pozbawianie środków do życia, wyrzucanie z mieszkania czy ograniczanie swobody w dysponowaniu pieniędzmi i rozliczanie z wydawanych sum) (Lew-Starowicz, 1992, s. 110–111).

Przechodząc zaś do kwestii przemocy wobec seniorów, zwróćmy uwagę, że najczęściej rozumiemy przez nią jednorazowy lub powtarzający się akt, który niezależnie od tego, czy działanie jest intencjonalne, czy jest przyczyną zranienia osoby starszej, odnosi się do osoby pozostającej pod opieką opiekuna lub też pochodzi ze strony innych osób, pozostających w relacjach, które powinny zapewniać zaufanie, a stają się źródłem „zranienia lub stresu dla osoby starszej” (za: Tobiasz-Adamczyk, 2010, s. 44).

Przemoc wobec osób w wieku starszym obejmuje:

- przemoc fizyczną – celowe użycie siły fizycznej, której następstwem jest uszkodzenie ciała, ból, osłabienie,
- przemoc psychiczną – groźby, upokorzenia, znęcanie się, przeklinanie i inne zachowania werbalne, i/albo inne formy psychicznego okrucieństwa, które prowadzą do strapienia fizycznego lub psychicznego,
- przemoc finansową – nielegalne i nieodpowiednie użycie funduszy, własności lub innych zasobów osoby starszej; przykładem może być pozbawianie seniora emerytury czy innych świadczeń przez wnuki lub dzieci,
- przemoc seksualną – bezpośrednie lub pośrednie mieszanie się do aktywności seksualnej bez zgody odnośnej osoby,

- przemoc symboliczną – wymuszanie na ludziach starych zachowania, które jest wygodne dla grup dominujących,
- zaniedbania – powtarzającą się deprywację (powtarzającą się pogarszanie) opieki, pomocy, która jest potrzebna człowiekowi starym w ważnych czynnościach dnia codziennego; można tu przykładowo mieć na uwadze niepodawanie leków, głodzenie, ograniczanie lub blokowanie kontaktu seniora z lekarzem,
- opuszczenie (Halicka; Halicki, Halicka, 2010, s. 26–27).

Zachowania krzywdzące starsze osoby manifestują się zatem w zróżnicowanych formach nadużyć fizycznych, psychologicznych, seksualnych i finansowych. Innym aspektem krzywdzenia seniorów są zaniedbania i dyskryminacja z powodu wieku i nadużycia instytucjonalne, występujące w domach pomocy społecznej lub innych zakładach opiekuńczych dla seniorów (Bauman, 2006, s. 121). Nie są to już co prawda formy przemocy domowej, lecz często pozostają w związku z zaniechaniem opieki nad osobą starszą przez członków najbliższej rodziny.

ROZMIARY PRZEMOCY WOBEC KOBIEC I OSÓB STARSZYCH W ŚWIETLE DANYCZ STATYSTYCZNYCZ

Istotną przesłanką prowadzenia analiz nad zjawiskiem krzywdzenia w środowisku rodziny jest fakt, iż przemoc ma dość szeroki zakres. Jak pokazują statystyki ostatniej dekady, rozmiar zachowań przemocowych wobec interesujących nas dwóch grup osób zatrważa. Możemy przypuszczać, iż ujawniane liczby to i tak przysłowiowy wierzchołek góry lodowej, z uwagi na fakt, że ofiary w sporej części nie przyznają się do doświadczania krzywd i okrucieństw w swoich rodzinach. Postrzegają problem jako wstydliwy, swoisty temat tabu lub po prostu nie chcą ujawniać, że osoby im najbliższe dopuszczają się tak haniebnycZ czynów. W konsekwencji milczenia większość spraw dotyczących znęcania się nad rodziną w ogóle nie trafia do sądu (Poraj, 2014, s. 498–499).

Szeroki zakres przemocy nie jest kwestią charakterystyczną wyłącznie dla polskich rodzin. Odwołując się do starszych danych, można zauważyć, że szokujące informacje pochodzą między innymi z Rosji. Średnio co go-

dzinę z rąk mężów czy partnerów ginie tam kobieta. Takie dane przedstawiła „Rossijskaja Gazieta”, powołując się na badania Narodowego Ośrodka Walki z Przemocą „Anna”. W wyniku przemocy domowej ginie rocznie 10 tys. Rosjanek. Dla porównania, w USA, gdzie mieszka 300 mln osób (w Rosji – prawie 143 mln), rocznie w wyniku przemocy domowej umiera około 3 tys. kobiet. Co czwarta rodzina cierpi zaś z powodu przemocy. Stosunek społeczeństwa rosyjskiego do tego problemu jest lekceważący, czego istotną przyczynę stanowi tradycyjna mentalność Rosjan, powszechny patriarchalny model rodziny z niską pozycją kobiety (Tsz, 2012).

Badania Eurobarometru (realizowane w 2010 r.) pokazały znaczną skalę niepokojącego zjawiska także w krajach Unii Europejskiej. Wyniki prowadzonych analiz dowodzą, że przemoc wobec kobiet jest znana obywatelom (98% badanych) i bardzo częsta (Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, 2015). Uzyskane dane wskazują bowiem, że od 20 do 25% kobiet doświadcza przemocy domowej, a co czwarty respondent twierdzi, iż zna wśród znajomych lub w kręgu rodziny kobietę, która była ofiarą przemocy domowej; co piąty zaś zna wśród znajomych lub w kręgu rodziny kogoś, kto dopuszcza się takich zachowań (Lesiak, 2012).

Zbiór danych zgromadzonych w ramach badania FRA (Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej) w 2012 r. wskazuje, iż przemoc psychicznej ze strony aktualnego bądź byłego partnera doświadczyło 42% kobiet, przy czym jedna kobieta na pięć była ofiarą przemocy fizycznej lub seksualnej (Przemoc wobec kobiet. Badanie na poziomie Unii Europejskiej. Wyniki badania w skrócie, 2014). Według doniesień aż 62 mln kobiet w 28 krajach Unii doświadczyło przemocy fizycznej, psychicznej czy na tle seksualnym. Wiele aktów przemocy odbywa się w stałych związkach. Na czele tej niechlubnej listy stoją Niemcy – aż połowa Niemek doświadcza przemocy psychicznej ze strony swojego partnera lub jest publicznie upokarzanych (Wojnarowska, 2014).

Natomiast według danych polskiego Ministerstwa Sprawiedliwości kobiety stanowią większość ofiar przemocy w rodzinie. W przeważającej liczbie przypadków sprawcami przemocy są mężczyźni. Dane Policji dotyczące procedury Niebieskiej Karty wskazują, że w 2010 r. zarejestrowano 134 866 ofiar przemocy w rodzinie, w tym 82 102 kobiety. Dane te nie oddają jednak skali problemu, gdyż odzwierciedlają jedynie działania policji i sądów. Tym-

czasem duża liczba przypadków stosowania przemocy w domu nigdy nie zostaje ujawniona, ponieważ służby porządkowe nie były wzywane bądź też nie wszczęły postępowania (Lesiak, 2012). Nowsze dane ilustrują, że około 3,5 mln kobiet w Polsce, przynajmniej raz w swoim życiu, padło ofiarą przemocy fizycznej i/lub seksualnej. Jednocześnie, jak wynika z danych za 2013 r., liczba kobiet – ofiar przemocy wyniosła około 58 tys. Statystyki sądowe za ten rok identyfikują zaś 13 782 kobiety jako pokrzywdzone z tytułu przestępstw kwalifikowanych w ramach przemocy w rodzinie (Przemoc wobec kobiet: badanie przeprowadzone w skali UE, 2016).

Przemoc wobec kobiet to zjawisko występujące we wszystkich środowiskach, nie tylko tych, które uchodzą w społecznej świadomości za patologiczne. Również bez względu na to, jaką pozycję zajmują kobiety w społeczeństwie i do jakiej grupy zawodowej przynależą, mogą stać się ofiarami przemocy.

Jeśli zaś chodzi o przemoc wobec osób w wieku starszym, to dopiero od stosunkowo niedawnych czasów stała się ona przedmiotem systematycznie prowadzonych badań i naukowych analiz. Wcześniej problem nie był dostrzegany, do czego istotnie przyczyniał się fakt społecznej izolacji osób starszych. Zazwyczaj mają one mniej kontaktów społecznych niż młode osoby, w związku z czym ich wiktymizacja częściej następuje w zamkniętych czterech ścianach mieszkań, nie będąc zauważaną przez inne osoby z otoczenia społecznego. Osoby starsze zazwyczaj nie składają doniesień o krzywdzeniu. Milczą one z powodu wstydu, strachu przed sprawcą (pojawia się obawa, że interwencja jeszcze bardziej pogorszy ich relacje z oprawcą), że pozostawione same sobie, nie sprostają trudom życia. Niekiedy seniorzy nie dopuszczają do świadomości faktu krzywdzenia lub nawet obawiają się, że interwencja spowoduje ukaranie sprawcy, którym najczęściej jest ich własne dziecko. Najwięcej przypadków przemocy występuje bowiem w środowisku rodzinnym i pochodzi od osób najbliższych. W 70% przypadków sprawcą przemocy jest dziecko lub małżonek (Tobiasz-Adamczyk, 2010, s. 43).

Dane na temat zakresu zjawiska, gromadzone na przestrzeni lat, budzą jednak uzasadniony niepokój. Dla przykładu, badania przeprowadzone w 2008 r. wśród osób starszych z terenu Krakowa wskazały, że 3,1% doświadczyło przemocy fizycznej, 10,3% – psychicznej, 13,3% padło ofiarą zaniedbań,

a 33,9% doświadczyło przemocy finansowej. Natomiast badania Polskiej Akademii Nauk, przeprowadzone na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w 2009 r., ujawniły, że 11,8% Polaków izolowało się od osób starszych – członków rodziny, 13,2% stosowało wobec nich przemoc ekonomiczną (Tobiasz-Adamczyk, 2010, s. 44), a około 50% Polaków znało przypadki stosowania przemocy względem ludzi starszych. W świetle doniesień staje się więc zauważalne, iż przemoc ta jest rozpowszechniona. Zjawisko funkcjonuje w społecznej świadomości w takim stopniu, że można wręcz mówić o statystycznej normie przemocy. Badania powtórzone w 2015 r., doprowadziły do podobnych wniosków. Wskazały również, iż formą przemocy względem osoby starszej, z którą respondenci stykali się najczęściej, było: „izolowanie, zamykanie” – 41,2%, „szarpanie, popychanie, poszturchywanie” – 40,7% oraz „uderzanie, bicie” – 38,4% (Korzeniowski, Radkiewicz, 2015, s. 5–16).

Z kolei dane pochodzące z największego, jak dotąd, badania osób w podeszłym wieku w Polsce, realizowanego w latach 2007–2010 w ramach projektu PolSenior (pt. *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*), opublikowane przez Pełnomocnika Rządu do spraw Społeczeństwa Obywatelskiego i Równego Traktowania, ujawniły, że zjawisko przemocy dotknęło 5,9% badanych osób powyżej 65. roku życia. Najczęściej występującą formą przemocy było znieważanie, wyśmiewanie, ośmieszanie i lekceważenie (5,4%). Zastraszanym i szantażowanym było 2,1% badanych. Przemocy fizycznej w postaci bicia, kopania, duszenia doświadczyło 0,4% osób; popychania lub szturchania – 1,1%. Przemoc bierną – zaniedbanie przez bliskich – zasygnalizowało około 14% badanych. 2,5% z nich miało poczucie zaniedbania często, 11,8% czasami. Wśród ofiar każdej z form przemocy zauważono więcej kobiet niż mężczyzn – kobiet 7,9%, mężczyzn 5,9% (Solarzka, 2014). Jeszcze inne doniesienia, z 2015 r., pokazują, że zjawisko przemocy wobec osób starszych jest widoczne: 59,7% pytanym respondentów przyznało, że zauważyło tę formę przemocy poza własną rodziną, a 30,1% we własnej rodzinie. Najczęściej oprawcami byli mężczyźni, w pierwszej kolejności syn ofiary (od 20 do 43,4% wskazań). Odnosząc te dane do wyników analogicznych badań z 2009 r., można dostrzec, że częstość obserwowanej przemocy w rodzinie wzrosła (Szczipaczyńska, 2016, s. 1–2). Natomiast ze statystyk poradni e-mailowej za lata 2014 i 2015 wynika, że

przemocy najczęściej doświadczają osoby w wieku 73–85 lat. W przeważającej części są to kobiety, oprawcami bywają zaś najczęściej mężczyźni (Bo-brzyk, 2016, s. 23).

UWARUNKOWANIA I KONTEKSTY PRZEMOCY WOBEC KOBIET I OSÓB STARSZYCH

Przemoc występująca w rodzinie ma wielopłaszczyznowe uwarunkowania, więc jej źródeł należy upatrywać, podobnie jak w przypadku wszystkich zachowań człowieka, w szerokim układzie wzajemnie przenikających się sekwencji czynnikowych. Dopiero wszystkie czynniki łącznie tworzą układy, w których szczególnie miejsce zajmuje krzywdzenie i maltretowanie jednostki. Przemoc w rodzinie należy zatem rozpatrywać w powiązaniu z wieloma aspektami życia społecznego, przemianami demograficznymi, jak też w świetle funkcjonujących norm kulturowych. Uzasadnione wydaje się dokonywanie analiz systemowych, przy założeniu, że funkcjonowanie rodziny zawsze jest wynikiem całokształtu złożonych kontekstów społecznych (Śniegulska, 2003, s. 65). Ze względu na ramy opracowania nie jestem w stanie ustosunkować się do wszystkich uwarunkowań zachowań przemocowych, dlatego też ograniczę się do węzłowego przedstawienia tych, które wydają się najbardziej istotne.

Z uwagi na przemoc wobec osób starszych szczególnego znaczenia nabierają konteksty demograficzne. Jak podaje B. Hołyst, w wyniku zmian ludnościowych w 2050 r. w skali globalnej ludzkość w takim samym stopniu będzie się składać z jednostek zarówno starych, jak i młodych. W krajach rozwiniętych, w których obserwuje się ujemny przyrost naturalny, liczba osób starszych już dziś przewyższa liczbę dzieci. W Polsce odsetek osób po 60. roku życia przekroczył 12% już na początku lat 70., powodując dołączenie społeczeństwa polskiego do tzw. społeczeństw „starych” (Hołyst, 2006, s. 658). Jak podają statystyki, w znacznie szybszym tempie niż przyrost liczby seniorów wzrasta liczba przypadków użycia wobec nich przemocy. Dla przykładu, w USA na przełomie lat 1986–1996 nastąpił w populacji 10-procentowy przyrost osób starszych, któremu towarzyszył aż 150-procentowy wzrost zanotowanych aktów przemocy. Należy dodać, iż osoby w wieku 80 i więcej lat częściej stają się ofiarami zachowań przemocowych (Staręga, 2003, s. 5 i n.).

Zmiany proporcji osób młodych i starszych mają daleko idące konsekwencje. Jedną z nich jest pojawienie się, w skali poszczególnych rodzin, nowego obowiązku, którym jest konieczność sprawowania opieki nad starszym, często chorym i niedołącznym, człowiekiem. Taka sytuacja – jak zauważa S.D. Herzberger, analizująca relacje interpersonalne między rodzicami a ich dorosłymi dziećmi – odbierana jest przez osoby młode jako stresor. Konieczność sprostania obowiązkom opiekuńczym rodzi bowiem napięcia, niwecząc niejednokrotnie możliwość realizowania indywidualnych potrzeb, celów i planów życiowych osób młodych (Herzberger, 2002, s. 88). Dla przykładu, zdarzają się takie sytuacje, gdy dziecko pragnące spędzić wakacje lub święta z małżonkiem i własnym potomstwem pozostawia sędziwego rodzica w szpitalu pod pretekstem pogorszenia jego stanu zdrowia. Ponieważ osoby starsze z reguły są schorowane, lekarze godzą się na przyjęcie. Sytuację dodatkowo komplikuje trudna sytuacja materialna, bezrobocie lub brak stałego źródła dochodu, złe warunki życia, które łącznie determinują niską pozycję społeczno-ekonomiczną rodziny. Wtedy konieczność sprawowania opieki nad starszym członkiem rodziny bywa postrzegana jako czynnik ograniczający i tak skromne zasoby środowiska rodzinnego. W oczywisty sposób do eskalacji sytuacji przemocowych przyczynia się nadużywanie alkoholu i innych używek, zaburzenia psychiczne osoby starszej czy choroba innego członka rodziny, brak perspektyw życiowych lub też życiowe niepowodzenia. Nie mniej ważny kontekst przemocy wobec seniorów stanowią uwarunkowania społeczno-kulturowe. Kultura i model społeczeństwa, w którym obecnie żyjemy, charakteryzujący się szybkim tempem przemian, powodują odrzucenie i wyobcowanie człowieka starego. W dobie niezwykle szybkiego rozwoju cywilizacji naukowo-technicznej, kształtowania się społeczeństwa informacyjnego, postępującej globalizacji, powszechnego kultu młodości osoby starsze w coraz większym stopniu podlegają niestety społecznemu wykluczeniu (Śniegulska, 2012a, s. 44–45). Ich problemy są niedostrzegane, minimalizowane, a ich rola w społeczeństwie marginalizowana.

Obserwowane obecnie nieprzychylnie nastawienie do osób w wieku starszym, które ich poniża i dehumanizuje, określane bywa terminem „ageizm” (z ang. *age* – wiek). Odnosi się on do sytuacji, gdy dana osoba jest postrzegana jako fizycznie i psychicznie upośledzona, nieatrakcyjna, jako

balast nadmiernie korzystający ze środków społecznych. Takie stereotypowe przekonanie niesie ze sobą wiele negatywnych informacji emocjonalnych i treściowych oraz przyczynia się do umniejszania roli osób starszych. W konsekwencji takiego postrzegania starość codzienny świat tych osób naznaczony jest trudem, upokorzeniem i ciągłym zmaganiem się z dyskryminacją wiekową (Majchrzyk, 2014, s. 181–183). Brunon Hołyst przedstawiając problem wiktylizacji osób w starszym wieku, posługuje się terminem „geriatrizm” dla określenia „ogólnej niechęci do ludzi starych”, pojawiającej się w kulturze nastawionej przede wszystkim na afirmację młodości. Ze względu na specyficzne zmiany związane ze starością – psychologiczne, społeczne, ekonomiczne, zdrowotne – ludziom w podeszłym wieku przypisuje się zazwyczaj większą zależność od otoczenia. To z kolei istotnie pogarsza sytuację seniorów w tych społeczeństwach, które cywilizacyjnie nastawiają się na wydajność jednostki będącej najwyższą miarą wartości człowieka (Hołyst, 2006, s. 661). Człowiek stary zajmuje najwyższą pozycję w społeczeństwach sterowanych przez tradycję. W takim społeczeństwie postrzegany jest on jako nośnik mądrości, wiedzy i kultury społeczeństwa, czyli kreator życia młodych pokoleń. Natomiast w społeczeństwie, w którym liczy się dynamika zmian, każde pokolenie kreuje rzeczywistość w sposób specyficzny dla siebie. Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest spadek pozycji starszego człowieka. Jego mądrość nie stanowi już bowiem drogowskazu dla młodych (Pospiszyl, 1994, s. 83–84). Nienadążająca za szybkim tempem przemian w otaczającym świecie osoba starsza w coraz większym stopniu ulega społecznej izolacji i wyobcowaniu.

Należy dodać, iż obserwuje się obecnie pewien trend negowania starości, jako okresu rozwojowego, i ludzi starych jako przedstawicieli tego trendu. Dowodzą tego liczne prace badawcze, wskazujące, że u osób reprezentujących młode pokolenie wyraźnie dominują negatywne skojarzenia związane ze starością. W dobie kultu siły, zdrowia i urody nie są bowiem akceptowane biologiczne konsekwencje doprowadzające z upływem lat do degradacji organizmu. Ze starością kojarzy się często niedołęstwo i utrata sił witalnych. Starość zatem, jeśli spojrzeć przez pryzmat obowiązującego kanonu estetycznego, stanowi zaprzeczenie piękna, budząc nierzadko niechęć, a nawet obrzydzenie (Dąbrowska-Wnuk, 2015, s. 63).

Pozwolę sobie teraz zwrócić uwagę na konteksty przemocowych zachowań względem kobiet (Śniegulska, 2010, s. 708–715). Przemoc ta, podobnie jak każda inna forma przemocy zawierającej się w relacjach interpersonalnych, jest problemem złożonym. Stąd też określenie jej przyczyn wymaga wieloaspektowych i pogłębionych analiz. Zwraca się uwagę, że istotne znaczenie mają czynniki społeczno-kulturowe, które począwszy od wyznaczania procesu kształtowania tożsamości płciowej, przez socjalizację i wychowanie dziewcząt, a skończywszy na kreowaniu społecznej pozycji kobiet, przyczyniają się do powstania podatności na zachowania krzywdzące w różnych układach społecznych, także rodzinie.

W procesie socjalizacji od dziewcząt oczekuje się przede wszystkim opiekuńczości, uступliwości, bierności i wrażliwości. Taka linia socjalizacji, przy pominięciu kształtowania niezależności, pewności siebie, skłonności do dominacji czy agresywności, może powodować, że kobiety w obliczu zaistnienia ryzyka przemocy faktycznie stają się niezdolne do skutecznej samoobrony (Lipowska-Teutsch, b.r.w., s. 49). Co więcej, bezkrytyczne przyjmowanie i uznawanie stereotypów związanych z płcią, w które obfituje nasza kultura, koncepcje wychowania i kształcenia, jak też obyczajowość ulegają przekazowi, który dokonuje się pomiędzy starszym a młodym pokoleniem.

Agnieszka Gromkowska-Melosik w publikacji traktującej o edukacji i (nie)równości społecznej kobiet zauważa, że społeczne nierówności płciowe w sferze edukacji, stanowiąc dziejową kontynuację, bardzo wyraźnie uzewnętrzniają się w środowisku szkolnym, które funkcjonuje na zasadzie asymetrii. Oznacza to, że dziewczęta są niejako z góry przeznaczane do pełnienia w przyszłości ról podporządkowanych, a chłopcy – ról dominujących (Gromkowska-Melosik, 2011, s. 41). W dalszej perspektywie taki stan rzeczy przyczynia się zasadniczo do marginalizowania kobiet, ich społecznego wykluczania oraz dyskryminacji edukacyjnej i zawodowej (przejawiającej się chociażby w tym, że zawody tzw. kobiece z reguły są gorzej wynagradzane).

Taki przebieg socjalizacji determinuje bowiem niski poziom aspiracji w sferze życia publicznego i niskie dążenia do sukcesu edukacyjnego i zawodowego (Gromkowska-Melosik, 2011, s. 489). Biorąc zaś pod uwagę założenia ekonomicznych i strukturalnych koncepcji źródeł przemocy, na zachowania przemocowe w rodzinie narażone są w głównej mierze właśnie

kobiety niepracujące zawodowo i nieposiadające wykształcenia. Aczkolwiek możliwy jest też odmienny scenariusz, kiedy to podjęcie przez kobietę pracy zawodowej oraz osiągnięcie wyższej pozycji społecznej czy zwiększenie zasobów finansowych może powodować rozdrażnienie mężczyzny i prowokować zastosowanie przemocy jako przejawu dominacji i próby odzyskania utraconej pozycji (Gruszczyńska, 2007, s. 28 i 30), *de facto* dość mocno utrwalonej kulturowo. Dodajmy, że badania prowadzone w wielu krajach na świecie wykazały, iż mężowie stosują przemoc wobec żon, gdy nie spełniają one oczekiwań, które wynikają z tradycyjnie postrzeganej roli kobiety. Zatem przemoc następuje w sytuacji nieposłuszeństwa żony, niepodania na czas posiłku, niedostatecznej dbałości o dom i potomstwo, a ponadto indagowania o pieniądze oraz inne kobiety, wychodzenia z domu bez zezwolenia, odmowy współżycia seksualnego, podejrzliwości wobec męża (Grochola, 2000, s. 32).

Rozważając uwarunkowania krzywdzenia kobiet, zwraca się również uwagę na cechy i dyspozycje tkwiące w nich samych. I tak, kobiety ofiary to często osoby o niskim poczuciu własnej wartości, obwiniające siebie, izolowane społecznie, które nie potrafią sobie radzić z trudnościami i które w tym względzie podejmują działania niewłaściwe (Browne, Herbert, 1999, s. 74, 70); kobiety narażone na przemoc bywają także bierne, biernie agresywne, niedojrzałe, depresyjne, lękowe, łatwowierne, takie, które uzależniają się od swoich mężów (Lew-Starowicz, 1992, s. 116). Niebagatelną rolę odgrywa również stres związany z trudnymi sytuacjami, na jakie napotyka rodzina w codziennym życiu, oraz konflikty, które pozostają w związku z czynnikami tkwiącymi w strukturze rodziny (za: Śniegulska, 2010, s. 710–713). Na co dzień w rodzinie trudno ustrzec się

konfliktów. Są one nieuniknione, a w sytuacji gdy zostają właściwie rozstrzygnięte, mogą nawet przyczynić się do poprawy jakości życia. Problem zaczyna się, gdy stronom konfliktu brakuje umiejętności do rozstrzygania sporów w sposób konstruktywny, prowadzący do wzajemnego porozumienia. Nierozwiązane problemy ulegają kumulacji, prowadząc do stresu i frustracji, a w ślad za tym – agresji i przemocy. Problem staje się tym bardziej groźny, gdy rodzina żyje w społecznej izolacji, a kobieta pozbawiona jest relacji z dalszą rodziną i przyjaciółmi. Pozbawiona zaś pewnych zasobów społecznych,

nie jest w stanie skutecznie się bronić, ulegając dalszej wiktyimizacji. Rozważając konteksty przemocy wobec kobiet, nie można pominąć problemu nadużywania alkoholu w rodzinie. Co prawda związek pomiędzy nadużywaniem substancji alkoholowych a zachowaniami przemocowymi nie ma charakteru bezpośredniego związku przyczynowo-skutkowego, to jednak alkoholizm w rodzinie należy uznać za czynnik pojawienia się w niej przemocy. W rodzinach alkoholowych przemoc fizyczna pojawia się przykładowo dwa razy częściej niż w rodzinach wolnych od tego typu problemów. Jak wskazują doniesienia, 80% żon badanych alkoholików doświadczyło przemocy ze strony męża, w tym połowa – łagodniejszych form przemocy fizycznej, co trzecia doznała formy cięższej oraz przemocy seksualnej, a prawie wszystkie kobiety doświadczyły przemocy psychicznej (Marciniec, 2012, s. 20 i 22).

MOŻLIWOŚCI ZAPOBIEGANIA PRZEMOCY

Przemoc domowa jest ważnym problemem społecznym i związku z tym wymaga zaangażowania ze strony instytucji państwowych i organizacji pozarządowych, które powinny badać i monitorować te zjawiska (Gruszczyńska, 2007, s. 32). Przemoc rozgrywająca się w środowisku rodziny posiada wielorakie konsekwencje, nie tylko dla indywidualnego rozwoju człowieka, ale również dla całego społeczeństwa. Generuje bowiem ogromne koszty, również w postaci wydatków finansowych ponoszonych przez wszystkie podmioty (indywidualne i instytucjonalne), które są zaangażowane w omawiany problem (Kordaczuk-Wąs, Putka i Gosławska, 2012, s. 21). Stąd też przemoc domowa zmusza do refleksji i staje się istotnym wyzwaniem dla podejmowania działań zapobiegawczych. Wyrazem zainteresowania problemem w skali europejskiej jest opinia wydana przez Europejski Komitet Społeczno-Gospodarczy, wzywająca kraje europejskie do stworzenia strategii działania w tym zakresie (Kordaczuk-Wąs, Putka i Gosławska, 2012, s. 21).

O przemocy rozgrywającej się w domu rodzinnym wciąż mówi się w naszym kraju za mało. Tymczasem podstawowym kierunkiem działań minimalizujących to zjawisko jest nagłaśnianie tej kwestii w celu kształtowania opinii publicznej, uwarzliwianie na problemy osób doświadczających zachowań krzywdzących, a przede wszystkim budzenie świadomości, że problem w naszym społeczeństwie naprawdę istnieje i że zasługuje na potępienie.

Przeciwdziałanie przemocy domowej nie może opierać się na jednorazowych, incydentalnych akcjach (Śniegulska, 2010, s. 715). Jest to problem wymagający podejścia systemowego i jako taki potrzebuje zaangażowania specjalistów z wielu dziedzin oraz współpracy szkoły, placówek służby zdrowia, instytucji pomocy społecznej, sądów, poradni psychologiczno-pedagogicznych oraz innych instytucji rządowych i pozarządowych. Szczególne znaczenie w tym względzie mają również media i Kościół, który w umacnianiu potencjału rodziny odgrywa trudną do przecenienia rolę.

Istotne oczekiwania stawiane są dziś szkołom, których pierwszoplanowym kierunkiem działań powinna być zmiana postaw uczniów wobec przemocy. W tym kontekście istotnego znaczenia nabiera uświadamianie podczas zajęć szkolnych, że przemoc nie jest normą. Kolosalne znaczenie przypada równocześnie kształtowaniu wzajemnego szacunku uczniów i nauczycieli wobec siebie (Bilska, 2012, s. 30), a także budzeniu przekonania, że na przemoc nie należy się zgadzać, lecz trzeba na nią reagować. Istotne oczekiwania wiąże się z realizowaną w szkole edukacją prorodzinną, której zasadniczym celem powinno stać się przygotowywanie młodego człowieka do odpowiedzialnego pełnienia ról małżeńskich i rodzicielskich. W tym obszarze istotna wydaje się edukacja w kwestii przemocy wynikającej ze stereotypowego postrzegania roli kobiety i mężczyzny (Bilska, 2012, s. 30) oraz stereotypowego postrzegania osoby w starszym wieku. W tym drugim przypadku koniecznością wydaje się zwiększanie świadomości uczniów na temat starości i starzenia się oraz uwrażliwianie młodych osób na problemy człowieka w tym wieku. Chodzi również o przełamywanie swoistego tabu odnoszącego się do okresu starzenia się człowieka, jak też budowanie silnej integracji międzypokoleniowej (Trafiałek, 2003, s. 263). Inną rekomendacją jest budowanie w szkole systemu informacji dla rodziców, którzy zmagają się z problemem przemocy w rodzinie, lecz nie wiedzą, gdzie i do kogo mogliby zwrócić się z prośbą o pomoc.

Zintegrowane, długofalowe i kompleksowe działania powinny być podejmowane wobec rodzin, w których dochodzi do przemocy wobec kobiet. Ponieważ rodzina funkcjonuje jako system, krzywdzenie kobiety powoduje, że w wielu aspektach zostaje zagrożone dobro wszystkich członków rodziny, a w szczególności dzieci. Zatem rodzina krzywdzonych kobiet powinna stać się rzeczywistą płaszczyzną pracy wychowawczej oraz socjalnej.

Liliana Krzywicka proponuje takie formy pracy socjalnej, jak: świadczenie wsparcia psychologicznego, edukacja, motywowanie i umożliwianie dostępu do innych form pomocy, rozwijanie zdolności i umiejętności przydatnych w radzeniu sobie z doświadczeniem przemocy, pomoc socjalna, interwencja instytucjonalna w rozumieniu reakcji na sygnały/informacje o przemoc w rodzinie (Krzywicka, 2010, s. 102–103). W zakresie tych działań szczególnie rolę przypisuje się eliminowaniu syndromu wyuczonej bezradności, który jest błędnym przekonaniem kobiet o niemożności rozwiązania swoich trudności małżeńskich, rodzinnych, materialnych i społecznych. Syndrom ten pojawia się, gdy kobieta nabierze przekonania, że nic nie może uczynić dla poprawy swojej sytuacji. Uważa, że cokolwiek by nie zrobiła, to i tak nie zmieni swojego położenia. Wyuczona bezradność może się rozwijać przez długi okres, a dynamika jego ujawniania się zależy od sumy traumatycznych przeżyć (Marciniec, 2012, s. 22).

Specyficzne działania powinny być adresowane do kobiet, których sytuacja życiowa jest szczególnie trudna. Należy mieć tu na uwadze, iż kobieta, która posiada niski poziom wykształcenia, nie pracuje zawodowo, posiada kilkoro dzieci i nie dysponuje większymi środkami finansowymi, jak też nie ma oparcia w dalszej rodzinie lub znajomych, wymaga szczególnie zintensyfikowanej pomocy i wsparcia. Bez świadczeń z zewnątrz nie będzie ona bowiem w stanie odejść od męża oprawcy i na nowo ułożyć sobie życia.

Jak wskazują jednak doniesienia, realizacja programów pomocowych nie spełnia oczekiwań społecznych. Raport opracowany w 2015 r., poświęcony ocenie lokalnych programów przeciwdziałania przemocy w rodzinie (16 programów wojewódzkich, 81 powiatowych i 221 gminnych), pokazał, że jedynie 9,6% z nich zawierało dobre praktyki. Większość lokalnych projektów była sformułowana na bardzo wysokim poziomie ogólności. Brakowało w nich konkretnych propozycji działań edukacyjnych, interwencyjnych i pomocowych, które dotyczyłyby kobiet i ich specyficznych potrzeb w zakresie pomocy i wsparcia (Piotrowska, 2016, s. 29).

Podążając z kolei z pomocą osobom starszym, należy kształtować szeroko rozumianą politykę senioralną, która między innymi prowadziłaby do readaptacji osób starszych i ich wsparcia w środowisku lokalnym. Aktualnie mówi się o pewnych negatywnych tendencjach zachodzących

w środowisku lokalnym, które prowadzą między innymi do rozluźnienia więzi międzyludzkich, narastającej anonimowości życia, zaniku instytucji sąsiedztwa i deprecjacji społecznego znaczenia instytucji zbiorowych (Pilch, 1999, s. 300). W konsekwencji takiego stanu rzeczy starszy człowiek nie uzyskuje w swoim środowisku społecznego wsparcia odznaczającego się udzielaniem i uzyskiwaniem pomocy w różnych formach, poczynając od użytecznych informacji, przez wsparcie emocjonalne, aż po pomoc finansową (Szlendak, 2012, s. 190). Egzemplifikacją tych problemów jest osamotnienie i zagubienie seniorów, zwłaszcza po przejściu na emeryturę, a w ślad za tym marginalizacja w różnych sferach życia. Człowiek starszy, który nie ma silnego oparcia w środowisku lokalnym, ulegając społecznej izolacji, naraża się nie tylko na proces stereotypizacji, ale w coraz większym stopniu staje się także zależny od najbliższej rodziny. Łatwo w ten sposób wejść w rolę ofiary wykorzystywania (jest to np. widoczne w sytuacji, gdy senior w obawie przed odrzuceniem i samotnością podejmuje się opieki nad wnukami przekraczającej jego możliwości fizyczne) czy dyskryminacji.

Należy podkreślić, że społeczna izolacja (i to nie tylko w przypadku seniorów, ale także każdej osoby doświadczającej krzywdy w przestrzeni własnej rodziny) zwiększa prawdopodobieństwo, iż przemoc nie zostanie wykryta i powstrzymana (Tobiasz-Adamczyk, 2010, s. 51). Gdy tak się dzieje, może dojść do eskalacji zachowań przemocowych.

Działania podejmowane w środowisku zamieszkania stwarzałyby zaś możliwość aktywizacji społecznej i edukacyjnej osób starszych. Byłyby także płaszczyzną budowania sieci wzajemnego wsparcia, pomocy, jak też rozwijania relacji emocjonalnych oraz towarzyskich. Ważną rolę mogą tu odegrać kluby dla seniorów, związki emerytów, stowarzyszenia czy Uniwersytety Trzeciego Wieku. Uczestnicząc konstruktywnie w życiu społecznym i podejmując nowe role społeczne, senior rozbudowuje pewne zasoby wewnętrzne, pozwalające na bardziej wartościowe przeżywanie własnej starości i procesu starzenia się. Warto również zastanowić się nad organizowaniem w środowisku lokalnym zajęć grupowych dla seniorów – ofiar przemocy. Pewne doświadczenia w tym względzie już istnieją, gdyż w latach 2013–2015 Niebieska Linia zorganizowała grupę wsparcia o charakterze otwartym dla tychże osób.

Seniorzy uczęszczający na spotkania w 98% przyznali, iż udział w grupie okazał się pomocny w radzeniu sobie z przemocą (Foks, 2016, s. 14).

W zapobieganiu przemocy wobec osób starszych warto podkreślić dwa aspekty działań. W obszarze działań instytucjonalnych istotnym kierunkiem podejmowanych inicjatyw powinna być weryfikacja kompetencji np. pracowników służby zdrowia (w szpitalach, przychodniach) czy pracowników socjalnych. Chodzi między innymi o to, aby osoby te potrafiły rozpoznać u osoby starszej ślady doświadczanej przemocy oraz właściwie zareagować (również w sytuacji gdy osoba starsza jest przywożona do szpitala niczym do przechowalni). W przypadku wszystkich służb merytorycznie uzasadnione jest również kształtowanie odpowiedniej świadomości i wrażliwości opiekuńczej, jak też aktywności w rozpoznawaniu przejawów krzywdzenia. Drugim kierunkiem działań jest zaś zwiększanie świadomości wśród samych seniorów. W tym zakresie należy położyć nacisk na realizację kampanii prowadzących do wzrostu wiedzy na temat przemocy, instytucji pomocowych oraz możliwości korzystania z nich. Równie istotne jest ukazywanie starszym ludziom ich praw, uświadamianie, że nie są w żadnym wypadku odpowiedzialni za przemoc oraz że przemoc skierowana wobec nich ze strony dzieci nie jest wynikiem niewłaściwego realizowania przez nich funkcji rodzicielskich.

PODSUMOWANIE

W podsumowaniu przedstawionych rozważań należy uwypuklić, iż przeciwdziałanie przemocy domowej powinno się dziś postrzegać jako rezultat rozwiązań podejmowanych w obszarze polityki społecznej kraju, a więc działań edukacyjnych, interwencyjnych, a także socjalnych. Ich naczelnym celem jest eliminowanie zjawisk przemocowych, które występują w środowisku rodziny, oraz powrót ofiar przemocy do szczęśliwego i satysfakcjonującego życia. Programy powinny równocześnie zawierać działania prowadzące do zminimalizowania prawdopodobieństwa ponownego zaistnienia sytuacji przemocowych. Należy mieć na uwadze, że wszelkie środki zaradcze winny być nastawione na rozwijanie potencjału rodziny, tzn. opierać się na jej zdolności do pokonywania kryzysów i trudności, zgodnie z przekonaniem, że rodzina stanowi miejsce integralnego rozwoju człowieka, najbardziej istotną

wartość społeczną i płaszczyznę budowania potencjału społecznego. Środki prewencyjne powinny być więc ukierunkowane na przeciwdziałanie dezorganizacji, rozwijanie kompetencji społecznych i wychowawczych członków rodziny oraz zwiększenie stabilności i motywacji do podejmowania działań sprawczych, których kwintesencją byłoby uzdrowienie rodziny i poprawa jakości jej funkcjonowania (Śniegulska, 2008, s. 264).

Literatura

- Bauman, K. (2006). *Osoby w okresie późnej dorosłości jako ofiary nadużyć*, „Gerontologia Polska” nr 3, t. 14, s. 119–124.
- Bilska, E. (2012). *Służby społeczne w oczach osób doświadczających przemocy*, „Niebieska Linia” 3(80), s. 28–31.
- Bobrzyk, M. (2016). *Porady online na rzecz osób starszych*, „Niebieska Linia” 2(103), s. 22–25.
- Browne, K., Herbert, M. (1999). *Zapobieganie przemocy w rodzinie*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Dąbrowska-Wnuk, M. (2015). *Wizerunek starości w percepcji osób w okresie dorastania i późnej dorosłości. Analiza wybranych uwarunkowań społeczno-demograficznych*, „Społeczeństwo i Edukacja” 16(1), s. 61–74.
- Foks, E. (2016). *Zauważać, reagować, skutecznie pomagać*, „Niebieska Linia” 2(103), s. 12–14.
- Grochola, W. (2000). *Przemoc wobec kobiet na świecie*, „Niebieska Linia” 3/8, s. 31–32.
- Gromkowska-Melosik, A. (2011). *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*. Kraków: Impuls.
- Gruszczyńska, B. (2007). *Przemoc wobec kobiet. Aspekty prawnokryminologiczne*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Halicka, M., Halicki, J. (2010). *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim*. Białystok: Temida 2, Wydawnictwo Stowarzyszenia Absolwentów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.
- Herzberger, S.D. (2002). *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*. Warszawa: Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych.
- Hołyst, B. (2006). *Wiktymologia*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze PWN.
- Jarosz, E. (1999). *Przemoc wewnątrzrodzinna*. W: D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki i pracy socjalnej* (s. 220). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

- Kordaczuk-Wąs, M., Putka, M., Gosławska, M. (2012). *Hiszpański system monitorowania przypadków przemocy wobec kobiet*, „Niebieska Linia” 3(80), s. 21–24.
- Krzywicka, L. (2010). *Rola i zadania przedstawicieli służb i instytucji w procesie przeciwdziałania przemocy w rodzinie*. W: D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska (red.), *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Poradnik dla pracowników pierwszego kontaktu* (s. 101–116). Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Lew-Starowicz, Z. (1998). *Przemoc seksualna*. Warszawa: Jacek Santorski i CO.
- Lipowska-Teutsch, A. (b.r.w.). *Rodzina a przemoc*. Warszawa: Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych.
- Majchrzyk, Z. (2014). *Postawy wobec starości i umierania – znak czasu czy zagrożenie rodzinnych więzi*. W: T. Sakowicz, K. Gąsior, M. Wilk (red.), *Trud i siła współczesnej rodziny* (s. 178–191). Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego.
- Marciniec, I. (2012). *Alkohol i przemoc – gra bez zwycięzców*, „Niebieska Linia” 4(81), s. 20–23.
- Pilch, T. (1999). *Środowisko lokalne*. W: D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki i pracy socjalnej* (s. 300). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Piotrowska, J. (2016). *Z perspektywy płci. Monitoring lokalnych programów przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, „Niebieska Linia” 1(102), s. 26–29.
- Poraj, G. (2014). *Agresja i przemoc w rodzinie*. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s. 483–504). Warszawa: PWN.
- Pospiszyl, I. (1994). *Przemoc w rodzinie*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Staręga, A. (2003). *Przemoc wobec osób starszych*, „Niebieska Linia” 5, s. 5–7.
- Szczupaczyńska, P. (2016). *Wszystko dla ich dobra? Porównanie badań z 2009 i 2015 roku*, „Niebieska Linia” 2(103), s. 1–3.
- Szlendak, T. (2012). *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa: PWN.
- Śniegulska, A. (2010). *Kobieta jako ofiara przemocy w rodzinie*. W: A. Witkowska-Paleń, J. Maciaszek (red.), *Kobieta we współczesnym społeczeństwie* (s. 699–722). Stalowa Wola: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Śniegulska, A. (2008). *O potrzebie wspomagania rodzin dotkniętych problemem przemocy*. W: I. Kurlak, A. Gretkowski (red.), *Pomoc dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysowej – teoria, historia, praktyka* (s. 257–269). Stalowa Wola–Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.

- Śniegulska, A. (2004). *Przemoc wobec dziecka w rodzinie i szkole*. Przemysł: Państwa Wyższa Szkoła Zawodowa.
- Śniegulska, A. (2012a). *Środowiskowe uwarunkowania przemocy w Pogotowiu Opiekuńczym*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
- Śniegulska, A. (2012b). *Wiktymizacja kobiet w środowisku rodzinnym. Konteksty i możliwości pomocy*. W: M. Bargel, jr., E. Janigová, E. Jarosz (red.), *Dilemata socjalni pedagogiky v postmoderním světě* (s. 409–422). Brno: Institut mezioborových studií.
- Tobiasz-Adamczyk, B. (2010). *Osoby starsze i niepełnosprawne jako kategoria osób szczególnie narażonych na przemoc*. W: D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska (red.), *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Poradnik dla pracowników pierwszego kontaktu* (s. 33–67). Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Trafiałek, E. (2003). *Polska starość w dobie przemian*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk.

Źródła internetowe

- Halicka, M. (2016). *Ludzie starzy jako ofiary przemocy*; online: <http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/4991/5.%20Halicka.pdf?sequence=1> (dostęp: 20.05.2016).
- Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej*, <http://www.spoleczenstwoobywatelskie.gov.pl/aktualnosci/konwencja-o-zapobieganiu-i-zwalczaniu-przemocy-wobec-kobiet-i-przemocy-domowej> (dostęp: 10.12.2016).
- Korzeniowski, K., Radkiewicz, P. (2015). *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Raport z badania ogólnopolskiego 2015 r. oraz badania porównawczego z lat 2009–2015*. Warszawa: PAN; online: https://www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20STRONA/Przemoc%20w%20rodzinie/Przemoc%20w%20rodzinie%20nowe/2015/Przemoc_wobec_starszych__2015.pdf (dostęp: 12.12.2016).
- Lesiak, A. (2012). *Przemoc wobec kobiet – Konwencja Rady Europy*; online: <http://www.rowniwpracy.gov.pl/50/gender-mainstreaming/przemoc-wobec-kobiet-konwencja-rady-europy.html> (dostęp: 21.02.2012).
- Przemoc wobec kobiet. Badanie na poziomie Unii Europejskiej. Wyniki badań w skrócie*, http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-at-a-glance-oct14_pl.pdf (dostęp: 10.12.2016).

- Przemoc wobec kobiet: badanie przeprowadzone w skali UE*, <https://przemoc.gov.pl/przemoc-seksualna/statystyki-i-badania> (dostęp: 20.05.2016).
- Solarska, A. (2014). *Przemoc wobec osób starszych*; online: <http://www.spoleczenstwoobywatelskie.gov.pl/aktualnosci/przemoc-wobec-osob-starszych> (dostęp: 15.04.2016).
- TSz (2012). *Szokujące dane z Rosji: co godzinę mord na kobiecie*; online: <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/szokujace-dane-z-rosji-co-godzine-mord-na-kobiecie-1,5004182,wiadomosc.html> (dostęp: 25.02.2012).
- Wojnarowska, M. (2014). *Statystyka przemocy wobec kobiet. Niemcy wolą poniżać, Polacy biją mniej niż przeciętna UE*; online: <http://www.dw.com/pl/statystyka-przemocy-wobec-kobiet-niemcy-wol%C4%85-poni%C5%BCa%C4%87-polacy-bij%C4%85-mniej-ni%C5%BC-przeci%C4%99tna-ue/a-17477161> (dostęp: 22.05.2016).